

Європи від утворення на межі I і II ст. н. е. синтетичної готсько-сарматської країни у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, унікальної системи каганатів V–X ст.; по-друге, створенням вікінгами за сприяння Хозарського каганату ефективної торговельної мережі, яка з'єднала не тільки власне східноєвропейські регіони, але й адаптувала їх до ширшого геополітичного простору, включаючи ісламський світ; по-третє, існуванням на момент утвердження Русі як повноцінної з погляду середньовічних критеріїв країни із середини IX ст. (від утвердження у 862 р. династії Рюриковичів) ретельно розробленої богословської доктрини (з відповідними світськими екскурсами), згідно з якою державне утворення на сході Європи покликане бути взірцевим для всієї християнської ойкумени.

Зазначені фактори дозволяли руській владі до певного часу успішно долати об'єктивні перешкоди на шляху запровадження оригінальних методів раціонального державного управління, які, з одного боку, відрізнялися від тих, що застосовувалися в інших частинах християнського світу зі сприятливішими умовами розвитку, з іншого – були адекватнішими до давньоруської специфіки. Зрештою, відсутність загальнодержавної ПС не робила Русь відсталою країною з позицій середньовічних критеріїв, а збалансована система своєрідних компенсаційних механізмів дозволяла в цілому успішно виконувати необхідні для нормального розвитку завдання.

УДК 930, 2:314

ВІЙНА ТРОЯНД В АНГЛІЇ У XV ст. ЯК ПРИКЛАД ВЗАЄМОДІЇ ДЕМОГРАФІЧНИХ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

А. Г. Алексаха

(Кримський гуманітарний університет, м. Ялта)

Досліджено причини війн Троянд в Англії у XV ст. з погляду взаємодії демографічних і соціально-економічних процесів у доіндустріальних суспільствах.

Ключові слова: демографічні процеси; війни Троянд; Англія XV ст.

In the paper the causes of the wars of Roses are inquired from the point of view of interaction of demographic and socio-economic processes in preindustrial societies.

Key words: demographic processes; wars of Roses; England 15 c.

Постановка проблеми. Період XIV–XV ст. був надзвичайно драматичним в історії Англії. Починаючи з 1337 р., Англія досить успішно вела Сторічну війну проти Франції, її можна вважати однією з найсильніших європейських країн того часу. Але з другої чверті XV ст. військова потужність Англії слабшає, а в 1453 р. англійці були вимушені припинити бойові дії, погодившись на втрату всіх своїх володінь у Франції, крім Кале. Ще з кінця XIV ст. в Англії починається криза у сільському господарстві, яка, поступово поглиблюючись, досягає свого максимуму в середині – третій чверті XV ст. Також кризовим був період середини XV ст. для розвитку англійської промисловості й торгівлі, особливо міжнародної. Ситуація ускладнювалася найглибшою за весь період пізнього Середньовіччя і Нових часів політичною кризою, відомою в історіографії як війни Троянд (1455–1485 рр.). Перелам спадної тенденції в розвитку Англії настав в останній чверті XV ст. з приходом до влади династії Тюдорів.

© А. Г. Алексаха, 2014

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В існуючій історіографії період соціально-економічного і політичного занепаду Англії у XV ст. розглядався глибоко й усебічно. Звичайно, дослідники намагалися з'ясувати причини такого розвитку. Але слід зазначити, що політичні аспекти як розвитку кризи, так і виходу з неї розглядаються доволі відокремлено від інших суспільних процесів.

Сучасні дослідники вважають, що причини кризи полягають у певному збігові обставин: поразка в Сторічній війні, економічна криза й ослаблення центральної влади, передусім, унаслідок нездатності Генріха VI виконувати обов'язки глави держави¹.

Але таке пояснення викликає нові запитання: чи був цей збіг випадковим? Чи можливо, що слабкість Генріха VI як монарха була однією із головних причин політичної кризи, адже відомо багато прикладів, коли за неідездатних монархів влада в країні забезпечувала стабільність розвитку.

Цілком зрозуміло, що причини припинення політичної кризи мають ту саму природу, що й причини її виникнення. Ще з часів Грановського припинення феодалної війни і посилення влади при перших Тюдорах традиційно пояснюється винищенням у війні більшості баронів². Але сучасні дослідження довели, що кількість аристократичних родин наприкінці війни Троянд була приблизно такою ж, як і на її початку³. Часто посилення центральної влади за перших Тюдорів пояснюють їх особистими якостями і прийнятими відповідними законами⁴. Таке пояснення викликає великі сумніви, адже сильна центральна влада характерна для Англії протягом усього XVI ст., коли крайною правили люди із зовсім різними властивостями, а закони стають дійовими тільки тоді, коли виконуються.

Мета статті – дослідити причини політичної кризи в Англії XV ст., відомої як війни Троянд. Для розв'язання цієї проблеми автор використовує модель прогресу, побудовану на взаємодії демографічних і соціально-економічних процесів у суспільстві, яка вперше була запропонована ним у книзі “Введення в прогресологію”⁵ і коротко викладена в статті “Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах та їх вплив на розвиток економіки”⁶.

Вклад основного матеріалу. Відповідно до запропонованої методики ми розглядаємо демографічні процеси як передумову глибоких змін у всіх сферах життя суспільства: економіці, політиці, суспільному житті. Оскільки прямих даних про демографічні процеси в Англії XV ст. немає, для реконструкції демографічного тренда ми використовуємо динаміку цін на споживчі товари на підставі даних праці Едварда Фелпс-Брауна та Шейли Хопкінс⁷. Тісний зв'язок між динамікою цін на споживчі товари і демографічною динамікою ми обґрунтували у попередній статті⁸.

---

¹ *Hicks M.* The wars of roses. 1455–1485. – Oxford : Osprey publishing, 2003. – P. 10 ; *Устинов В. Г.* Войны Роз. Йорки против Ланкастеров. – М. : Вече, 2012. – С. 63–66.

² *Штокмар В. В.* История Англии в Средние века. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 129.

³ *Устинов В. Г.* Войны роз... – С. 73–90. Тут же додаткова історіографія з цього питання.

⁴ *Штокмар В. В.* История Англии... – С. 159–161.

⁵ *Алексаха А. Г.* Введение в прогрессологию. – М : Горячая линия-телеком, 2004.

⁶ *Його ж.* Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах та їх вплив на розвиток економіки // *Історія торгівлі, податків та мита* : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2013. – № 2 (8). – С. 151–157.

⁷ *Phelps Brown E. H., Hopkins S. V.* Seven centuries of the prices of consumables, compared with builders wage rates // *Economica*. – 1956. – New Ser. – Vol. 23. – № 92. – P. 296–314.

⁸ *Алексаха А. Г.* Демографічна криза в Англії XV ст., її причини та наслідки в економіці // *Історія торгівлі, податків і мита* : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2014. – № 1 (9).

Середньовіччя і ранньомодерна доба

Як добре видно на графіку, війни Троянд (1455–1485 рр.) відбувалися саме в той період, коли ціни на споживчі товари в Англії досягли свого мінімуму. На відміну від попереднього і наступного періодів, ціни також були надзвичайно стабільними, не було різких коливань, характерних для доіндустріальних суспільств. Адаже для доіндустріальних суспільств, з їх традиційними сільськогосподарськими технологіями, неврожайні роки були звичайним явищем. У такі роки споживчі ціни, передусім ціни на зерно, яке було основою харчового раціону більшості населення, стрімко зростають. Такі короткочасні підйоми цін є як до періоду війн Троянд, так і після нього, що добре видно на графіку. Важко уявити, щоб протягом 30 років (чи навіть більше, адже період низьких цін почався ще в 1440-х рр.) в Англії не було жодного року з поганим врожаєм.

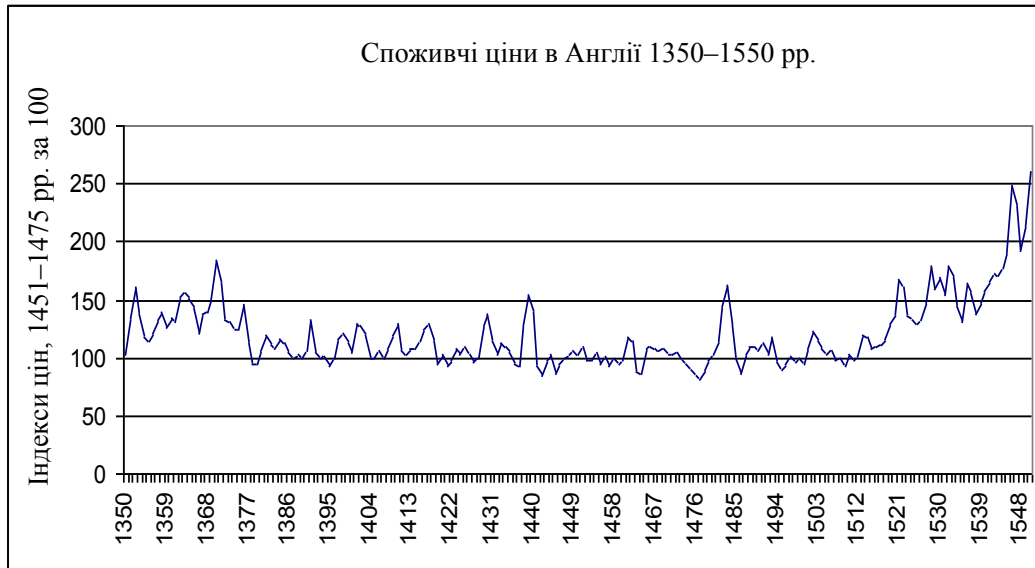

Рис. 1. Споживчі ціни в Англії 1350–1550 рр.

Оскільки між споживчими цінами і кількістю населення в доіндустріальних суспільствах існував прямий і тісний зв'язок, ми можемо припустити, що кількість населення в Англії у цей період також досягла свого мінімуму. В нашій попередній статті ми досліджували причини цього демографічного спаду й установили, що він був наслідком заповнення резервуара⁹. Відповідно до запропонованої методики зі зменшення кількості населення всі види активності населення спадають: зменшується соціальна напруга в суспільстві, зупиняється економічний розвиток і слабшає центральна влада¹⁰.

Дослідники вважають, що з 1440 до 1480 рр. Англія переживала глибоку економічну кризу¹¹. Різко скорочується виробництво вовняних тканин¹², яке було основою англій-

⁹ Там само.

¹⁰ *Алексаха А. Г.* Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах...

¹¹ *Hicks M.* The wars of roses. – P. 10.

¹² *Hare J. N.* Growth and recession in the fifteen-century economy: the Wiltshire textile industry and the countryside // *The economic history review.* – 1999. – Vol. 52. – № 1. – P. 1–26.

ської промисловості. Як наслідок, так само різко спадає експорт цих тканин на континент¹³. Англійське сільське господарство також перебувало в занепаді. Зникають сотні сільських поселень¹⁴, сільське господарство стає екстенсивнішим, орні землі відводяться під пасовища¹⁵, тому спадає виробництво зерна, але збільшується виробництво продуктів тваринництва¹⁶. Зменшення густоти населення дозволяє йому виробляти харчі з певним резервом, що навіть в умовах поганого врожаю не призводить до різкого зростання цін, на відміну від періодів з високою і навіть критичною густотою населення, коли такий резерв просто неможливо створити. Отже, відсутність різких коливань цін на харчі у період 1440–1480 рр. є непрямим підтвердженням тези про суттєве зменшення населення в цей період порівняно з попереднім.

Цікаво, що послаблення активності населення чітко видно навіть в ідеологічній сфері. Ідеологія середньовічного суспільства – це, передусім, релігія. Ще під час Сторічної війни в Англії почався рух проти влади римського папи. Насамперед це було викликано тим, що папи в ті часи жили в Авіньйоні та контролювалися французьким королем, отже, ворожою англійцям стороною. З 1370-х рр. надзвичайно важливу роль у боротьбі з папською владою відігравав Джон Вікліф. Він багато в чому випередив свій час як реформатор церкви. Такі його положення, як секуляризація церковних земель, позбавлення церкви будь-якого багатства, прямий зв'язок людини з Богом через Біблію, а отже, непотрібність церкви взагалі, переклад Біблії з латини народними мовами та інші пізніше стали основами реформації¹⁷.

Проте для нас важливі не ідеї Вікліфа як такі, а підтримка їх і владою Англії, і широкими народними масами, особливо лондонцями. Важливо також те, що вже після повстання Уота Тайлера, тобто тоді, коли кількість населення почала швидко зменшуватися, Вікліф втрачає цю підтримку¹⁸, а його вчення з початком XV ст. в Англії практично зникає. Англійці знову стають вірними католиками.

Зміни релігійних настроїв населення дуже показові, тому що вони відображають ступінь напруги в суспільстві. У часи, коли віра у всемогутність Бога була абсолютною, погіршення життя більшості населення розглядалось як кара за гріхи, за відступ від законів Бога. Тому в часи, коли густота населення переважала критичну і рівень життя народу різко падав¹⁹, починалися пошуки виходу зі становища, що склалося. І пошуки ці відбувалися переважно у сфері релігійній. Люди вірили, що треба догодити Богам і він знову зробить їхнє життя добрим. В умовах соціального попиту на нові релігійні вчення завжди з'являються проповідники, які дають рецепти, як жити без гріха. Якщо ж густота населення спадала і рівень життя людей підвищувався, то потреба цих пошуків слабшала. Тому еретичні рухи в такі часи завжди йдуть на спад і поступово зникають.

Разом з цими процесами ми бачимо безперечне послаблення центральної влади. Феодалі вели між собою справжні війни, не зважаючи на короля. Досить відомий конфлікт між

---

¹³ Bridbury A. R. *Medieval English clothmaking // Business and economics.* – 1982. – P. 116.

¹⁴ Beresford M. W., Hurst J. G. *Deserted medieval villages.* – L. : Lutterworth press, 1971. – P. 15.

¹⁵ Williams P. *The Later Tudors: England, 1547–1603.* – Oxford : Clarendon Press, 1995. – P. 190–191.

¹⁶ Dodds B., Britnell R. H. *Agriculture and rural society after the Black Death: common themes and regional variations.* – Hatfield : University of Hertfordshire Press, 2008. – P. 30.

¹⁷ Evans G. R. *John Wyclif: myth and reality.* – Oxford : Lion books, 2005.

¹⁸ Ibid. – P. 150.

¹⁹ Алексаха А. Г. Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах... – С. 141–147.

великими феодалами Північної Англії, Невілами та Персі, який розпочався ще до війн Троянд і вплинув на їхній перебіг. Конфліктів меншого масштабу ніхто не рахував. Феодали відверто порушували закони, грабували, вбивали, зовсім не боячись покарання. Напади на сусідів, навіть на монастирі стали перед війнами Троянд звичайною справою²⁰. Найпростіше пояснити феодальну анархію неспроможністю Генріха VI як короля, але припинити її не міг у перший період свого правління й Едуард IV, про якого не можна сказати, що він не мав хоробрості, розуму і сили волі.

Цікаво, що практично всі дослідники війн Троянд пишуть про надзвичайну пасивність населення²¹. Водночас є приклади, які показують, що населення могло бути надзвичайно активним. Зокрема, якраз перед початком війн Троянд, у 1450 р. відбулося повстання під керівництвом Джека Кейда. Повстанці розбили королівський загін, і король утік у Ворікшир, кинувши Лондон напризволяще. Повстанці ввійшли в Лондон, стратили кількох непопулярних королівських чиновників, після чого почали грабувати місто. От тут лондонці взяли за зброю і вигнали повсталих з міста, тобто зробили те, на що не спромоглася королівська влада²². Отже, коли цього вимагали їхні інтереси, народні маси могли впливати на перебіг політичних подій і вони не втручались у хід війн Троянд тільки тому, що вважали, їх це не стосується.

Послаблення центральної влади зі значним зменшенням кількості населення відбувається тому, що зменшується потреба населення в такій владі. Зі зростанням населення поза межі можливостей сільського господарства (заповнення резервуара) все більше людей унаслідок розділу земельних ділянок між спадкоємцями залишаються без достатньої кількості землі. Ці люди вимушені продавати свої ділянки або віддавати їх за борги і ставати жebraками й волоцюгами, а часто й розбійниками. Отже, напруга в суспільстві зростає. Контролювати її може тільки сильна центральна влада. В умовах різкого зменшення кількості населення земля перестає бути дефіцитом, і напруга в суспільстві спадає. Тому населення більше не підтримує центральну владу, адже влада потребує грошей, вимагає поступитися частиною особистої свободи тощо. Оскільки економічна активність також спадає, зменшуються потреби суспільства у підтриманні інфраструктури (доріг, мостів), в існуванні єдиної системи заходів тощо, тобто в тих питаннях, які зазвичай вирішує центральна влада.

Усе змінилося після того, як із середини 1480-х рр. населення Англії почало зростати, що добре видно на графіку. Ціни різко піднялися вже 1483 р., а далі розпочалося їхнє стабільне зростання, з чого можна зробити висновок про відповідний рух населення. Які ж зміни це викликало в англійському суспільстві?

Найважливіша галузь англійської промисловості, виробництво вовняних тканин, знову починає зростати²³. Як наслідок, поживається експорт сукна за кордон, і з початку XVI ст. англійське сукно починає витісняти з ринку славетні флорентійські сукна навіть у Середземномор'ї²⁴, після чого починається занепад Флоренції. З цього

---

²⁰ Штокмар В. В. История Англии в Средние века. – С. 103 ; Устинов В. Г. Войны роз... – С. 64.

²¹ Hicks M. The wars of roses. – P. 9 ; Штокмар В. В. История Англии в Средние века. – С. 129 ; Устинов В. Г. Войны роз... – С. 100, 102.

²² Устинов В. Г. Войны роз... – С. 145.

²³ Hare J. N. Growth and recession... – P. 25.

²⁴ Тревельян Д. М. Социальная история Англии. – М. : Иностранная литература, 1959. – С. 116–117.

ж часу покращується і становище у сільському господарстві, з'являються нові технічні культури, наприклад вайда, з якої робили барвники для тканин, тютюн, а також рапс²⁵.

На цьому ж фоні бачимо і посилення центральної влади, яке поступово привело до придушення феодальної анархії та припинення війн. Певне посилення влади відбулося вже наприкінці правління Едуарда IV²⁶, хоча влада перших Тюдорів була набагато сильнішою, ніж влада останніх Йорків. Прихід до влади Генріха VII не припинив повстань. У 1487 р. сталося велике повстання в Ірландії, а в 1497 р. – у Корнуоллі. Але королю вдалося їх придушити. Генріх методично знищив усіх, хто мав хоч якісь права на корону, прийняв закон про державну зраду, за яким було засуджено близько 8 тис. чоловік. Крім того, король видав закон, який забороняв феодалам утримувати так звані ліврейні почти, які були загонами вояків, що їх утримував феодал²⁷. Ці загонали виконували накази тільки свого господаря і були основою як державного війська, так і армій повстанців проти короля.

Проте ліврейні почти англійські королі вже намагалися заборонити. Ще в 1399 р. видано закон “Про лівреї та найманців”, але загонали феодалів продовжували існувати²⁸. Отже, недостатньо було прийняти той чи інший закон. Конче важливо, щоб він виконувався. Щоб перемогти свавілля феодалів, владі була потрібна підтримка населення, і, судячи з дій Генріха VII, у нього вона була. Іншими словами, якщо під час війн Троянд населення було абсолютно байдужим до центральної влади, то в умовах зростання населення потреба в центральній владі посилюється і вона отримує широку підтримку.

У міру збільшення кількості населення, що відповідає зростанню цін на графіку, влада короля посилювалася. Син Генріха VII, Генріх VIII був уже справжнім деспотом, який стратив тисячі людей і приймав потрібні йому закони без будь-якого опору. До речі, саме з цього короля починається історія англійської реформації, хоча реформація “згори” змінилася на реформацію “знизу” в англійському суспільстві тільки з кінця XVI ст., коли проблеми, викликані зростанням населення, стали відчутними для більшості англійців.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Порівняння демографічних та соціально-економічних процесів в англійському суспільстві XV ст. свідчить, що суттєве зменшення кількості населення мало наслідком зменшення активності людей у всіх сферах життя суспільства: в економіці, політичній та ідеологічній сферах. Виробництво і торгівля переживали тяжку кризу, сільське господарство було в занепаді, релігійні пошуки припинилися. На цьому фоні відбулося сильне послаблення центральної влади, внаслідок чого король, не маючи підтримки населення, не міг подолати феодальне свавілля, що набуло форми війн за владу. Тільки після переламу демографічного тренду в середині 1480-х рр. змінився стан суспільства, що привело до пожвавлення виробництва і торгівлі, покращання в сільському господарстві та посилення центральної влади, що дозволило їй подолати феодальну анархію та припинити династичні війни.

Таким чином, між демографічними і соціально-економічними процесами існує прямий зв'язок, який відповідає третьому закону резервуара, згідно із запропонованою нами моделлю²⁹.

---

²⁵ Williams P. The Later Tudors... – P. 195.

²⁶ Штокмар В. В. История Англии в Средние века. – С. 117.

²⁷ Там же. – С. 160.

²⁸ Устинов В. Г. Войны роз... – С. 93.

²⁹ Алексаха А. Г. Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах... – С. 141–147.